

Milan HRDLIČKA
Praha

Turek před branami!

V každém jazyce je bezpočet skutečných i zdánlivých nelogičností. Kupříkladu tato: obránci obléhaného města, v tomto případě těžce zkoušené Vídňe roku 1683, zděšeně zvolají *Turek před branami!* a označí tím nikoliv osamělého bojovníka pobíhajícího před opevněním (to by mezi populací patrně nevyvolalo takovou paniku), nýbrž celé početné, konkrétně zde dvousettisícové vojsko nepřítelů. Proč je v češtině takový postup možný?

Pro pochopení dané situace je potřeba přiblížit si alespoň ve zjednodušující zkratce důmyslný princip teorie binárních protikladů, jejímž autorem je přední člen Pražského lingvistického kroužku Roman Jakobson¹. Podle jeho koncepce se mluvnické kategorie (rod, číslo, čas, slovesný vid aj.) vyznačují asymetrickou strukturou: vždy jeden z členů příslušné mluvnické opozice je příznakový (v řečové praxi to znamená, že určité mluvnické formě odpovídá jeden – dalo by se říci jednoznačný – význam),

¹ Poprvé byla popsána v článku o struktuře ruského slovesa (*Zur Struktur des russischen Verbums*) ve sborníku *Charisteria G. Mathesio* (Praha 1932; údaj převzat z publikace J. Černého 1998).

zatímco druhý člen téže opozice je naopak bezpříznakový, v jistém smyslu „univerzálnější” (určitá mluvnická forma je proto významově víceznačná).

Podívejme se na názorný příklad z jiné mluvnické kategorie, z oblasti slovesného vidu. Ve výpovědi *Ten text přeložil za týden* je užito slovesa dokonavého (ta jsou v češtině příznaková) – daná situace je v důsledku toho neproblémová. Dotyčný překladatel měl určitý úkol, vymezený čas a v něm dané zadání splnil: perfektivní (dokonavé) formě slovesné odpovídá perfektivní (dokonavý) význam, tedy konstatování dosažení výsledku.

Ovšem ve výpovědi *Ten text překládal týden* je situace už na první pohled složitější, protože nabízí interpretace dvě. A to zcela protikladné. Užité sloveso je tentokrát nedokonavé (v češtině tedy bezpříznakové) a lze ho chápat dvojím způsobem:

- a) překladatel onen text z nejrůznějších příčin nepřeložil (byl kupř. příliš dlouhý, obtížný aj.), anebo paradoxně
- b) dotyčná osoba text přeložila – a svůj úkol tedy splnila.

Z jakých pohnutek, resp. s jakým záměrem je ale pro vyjádření dosažení rezultátu, zde tedy přeloženého textu, užito imperfektiva, které se ze své podstaty užívá pro zachycení průběhu, trvání, neukončení děje? V této kauze bezpochyby proto, že se chce poukázat na namáhavost dosažení kýženého výsledku – třeba s cílem obdržet vyšší honorář, získat delší časovou lhůtu pro obdobnou práci v budoucnu apod.

V podobném bezpříznakovém duchu se v češtině užívá nedokonavých sloves v případě, že je završení děje evidentní ze situace, popř. z kontextu. Uvede-li např. mluvčí stojící v galerii před známým umělcovým plátnem *Tady ten obraz maloval Mánes*, je uplatnění imperfektiva plně funkční, opodstatněné. Jeho případná náhrada perfektivem (*namaloval*) by mohla být dokonce pocíťována jako nadbytečná, nikoliv nezbytně nutná.

Analogická je v tomto smyslu mluvnická kategorie čísla, která je teď pro nás nejpodstatnější. Forma plurálu je příznaková (odhlédneme-li od pomnožných podstatných jmen typu *brýle, dveře, prázdniny*² aj.), slouží tedy k označení počtu (kvantity) většího než jedna, např. *studenti, domy*, zatímco tvar singuláru je bezpříznakový, což znamená, že může vyjadřovat dílem „jednost” (číslo jednotné, kupř. *Studuje německý jazyk*), dílem „mnohost” (číslo množné, viz výpověď *Studuje německý a anglický jazyk*, nikoliv „jazyky”).

Z tohoto zorného úhlu se čeština jeví jako typický „singulárový jazyk”³ – užité čísla jednotného je zhruba třikrát častější než řečový výskyt čísla množného...

² Ta se pro vyjádření prostého počtu užívají s číslovkami souborovými (*jedny dveře, dvoje prázdniny, troje brýle*), nikoliv základními.

³ Viz i případy antepozice a postpozice subjektu a predikátu: *Petr a Karel přišli pozdě* x *Pozdě přišel* (event. i *přišli*) *Petr a Karel*. Patrně také není náhoda, když se dá do protikladu české a francouzské ekvivalentní vyjádření *Otevřeno každý den* (sg.) x *Ouvert tous les jours* (pl.).

V kterých případech se tedy v českém jazyce užívá bezpříznakového čísla jednotného? Načrtněme si stručný a zjednodušený přehled.

Singulár se uplatňuje předně tehdy, chce-li mluvčí poukázat na „jedinečnost“ nebo „nepočitatelnost“ příslušného substantiva. Tyto vlastnosti zdůrazňují především *singularia tantum*⁴, kam patří (byť je to dosti problematické, viz dále) především (a) vlastní jména – tedy propria a dále (b) jména látková a (c) jména hromadná (kolektivní).

A. Vlastní jména by měla ze své podstaty signalizovat jedinečnost označované skutečnosti, v řečové praxi je to ovšem požadavek dosti iluzorní. Můžeme např. prohlásit *Zítřka má svátek Alena*, stejně tak lze ale úspěšně uvést *Zítřka mají svátek Aleny*⁵. Totéž se týká i příjmení a celé řady dalších skutečností...

Zmíním alespoň pár kuriózních případů.

V této oblasti pojmenování se můžeme setkat jak s případy metafory (*Noví Hrabalové se ještě nenarodili*), tak metonymie, čili přenesení umělcova jména na umělecké dílo (*Galerie vlastnila několik Rembrandtů*). Zajímavé je rovněž sledovat případy apelativizace proprií, tedy kauzy, kdy se vlastní jméno stává z určité příčiny obecným. Tento úkaz provázívá dva druhy jevů: buď se na určitý druh lidí přenáší původní vlastnost, výrazný rys nositele vlastního jména (srov. *Xantipa* ‘Sokratova manželka’ x *xantipa* ‘zlá žena’; *Lazar* ‘biblická postava uzdravená Ježíšem’ x *lazar* – ‘vážně nemocný člověk’ atd.)⁶, nebo slouží k označení určitých fyzikálních jednotek (jde zpravidla o jména jejich objevitelů: *ampér*, *newton*, *rentgen*, *watt*, *pascal* atd.), popř. výrobků (*škoda*, *porsche*, *ford*, *iljušin*, *plzeň*, *manšestr* aj.).

B. Jména látková označují ‘kompaktní látku, kontinuální hmotu’, materiál svou podstatou amorfni (*voda*, *písek*, *cukr*, *maso*, *obilí*, *sklo*, *prach*, *pára*) a pro vyjádření jejich části je nutný lexikální opis, např. *kapka vody*, *zrnko písku*, *kostka cukru*, *částička prachu*, *úlolek skla* atd.

V případech užití plurálu jde zpravidla o vyjádření druhů (*víno* x *moravská vína*) nebo počtu (*káva* x *dvě kávy* = *dva šálky kávy*).

⁴ Lze tam zařadit i poměrně početné případy abstrakt (*zdraví*, *štěstí*, *mír*, *spokojenost* aj.). Dílem může jít o deverbativa (*smích*, *myšlení*, *psaní*, *spánek*, *pití*), dílem o vlastnosti (*závist*, *skromnost*, *čest*, *nuda*, *dobro*). Známou záležitostí je přechod od abstrakta (*paměť*, *lásky*, *síla*) ke konkrétnu (*Chystal se sepsat svoje paměti*; *Vzpomínali na své první lásky*; *Ozbrojené síly byly v plné bojové pohotovosti*). Při této příležitosti připomínám i zbytky dvojnásobného čísla (duálu), které označuje určité části lidského těla (např. *oči*, *uši*, *ruce*, *nohy*, *kolena*, *ramena*) a na které lze narazit i v některých jiných oblastech (viz základní číslovku *dvě stě*) atd. Duál byl užíván ve staroslověnině, dodnes zůstal zachován např. ve slovinštině.

⁵ K problematice výpovědi typu *Alena Nealena, nikam tě nepustím!* viz: Hrdlička 2013.

⁶ Některá taková jména slouží k označení lidských typů a charakterů: *donchuan*, *casanova* = *záletník*, *donkichot* = *snílek*, *jídáš* = *zrádce*, *harpagon* = *lakomec*, *othello* = *žárlivec*, *hujer* = *patolizal*, *grázl* (užívám zde zvukovou, nikoliv původní psanou podobu příjmení) = *kriminální živel* aj.

A ještě jedno důležité upozornění: v komunikaci se mnohdy užije místo singuláru množného čísla pro zdůraznění velké míry, nevšední intenzity, pro vyjádření expresivity: podívejme se třeba na rozdíl mezi výpověďmi jako *Uhodil krutý mráz* x *Uhodily kruté mrazy*; *Loňský sníh už zmizel* x *Kde ty loňské sněhy jsou?*; *Byla nepřijemná podzimní mlha* x *Nastaly nevlídné podzimní mlhy*; *Vadil jim častý déšť* x *Blížily se vydatné monzunové deště* apod.

C. Pro jména hromadná je příznačné to, že tvarem singuláru označují určitý soubor, kolektiv, souhrn, celek: viz např. *studenstvo* ‘studenti’ a v podobném duchu i další exemplifikaci *obyvatelstvo*, *mládež*, *dobytěk*, *lid*, *hmyz*, *kamení*, *stromoví*, *bodláči*, *uhlí* atd.

To ale není všechno. Rozlišují se ještě další, z komunikačního hlediska možná méně frekventované případy užití čísla jednotného.

Mám na mysli především tzv. generické užití, kdy se neoznačuje určitý objekt či konkrétní jedinec, ale situace je míněna spíše obecně, globálně – protiklad singuláru a plurálu je potom nutně irelevantní, srov. *Pro postup do vyššího ročníku musí všichni studenti / každý student získat minimální počet kreditů*.

Další z oblastí je označení některých částí těla (jde hlavně o přenesený význam) – srov. případy jako *Měli hlavu* (nikoliv *hlavy*) *plnou starosti*; *Všem to leželo na srdci* (nikoliv *na srdcích*), v obecnější rovině bych však platnost této zásady rozhodně nepřeceňoval.

Závěrem ještě uvádím podnětný rozdíl v užití singuláru a plurálu v závislosti na větněčlenské platnosti příslušného výrazu (i zde ale upozorňuji na možný problémový rozsah validity): ve funkci příslovečného určení místa (ADV Loc) je výskyt jména v singuláru velmi běžným jevem (*Muži tam nosili na hlavě⁷ vysoký klobouk*, eventuálně *vysoké klobouky*) zatímco ve funkci neshodného přívlastku výrazně převládá užití tvaru plurálového (*Právě nastupují i hráči v červenobílých dresech*).

Literatura

Čechová M. a kol., 1996, *Čeština – řeč a jazyk*. Praha: Institut sociálních vztahů.

Černý J., 1998, *Úvod do studia jazyka*. Olomouc: Rubiko.

Havránek B., Jedlička A., 1981, *Česká mluvnice*. 4. Vydání, Praha: Státní pedagogické nakladatelství.

Hrdlička M., 2013, *Bohemistické miniatury*. Praha: Karolinum.

Karlík P., Nekula M., Rusínová Z. (eds.), 1995, *Příruční mluvnice češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.

Mluvnice češtiny 2. Tvarosloví, 1986, Praha: Academia.

Šmilauer V., 1972, *Nauka o českém jazyku*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.

⁷ Tvar *na hlavách* je ovšem rovněž přípustný.